

'La Lumière ne cesse pas de briller' *de Antwerpse Lumière-groep en haar internationale connecties.*

Inleiding

Vanaf 1919 ontstonden in België en Vlaanderen talloze avant-garde tijdschriften en verenigingen. Ze waren veelal een héél kort leven beschoren en werden verscheurd door eindeloze discussies. De Grote Oorlog, de Russische revolutie en – in Vlaanderen – het activisme drukten hun stempel op de tijdsgeest. Het internationale karakter, de invloed van het Franse cultuurleven en het Duits (humanitair) expressionisme, was kenmerkend. Het intellectuele dispuut tussen de pacifist Romain Rolland en de oprichter van *Clarté*, Henri Barbusse bepaalden het maatschappelijke debat. In Antwerpen brak een nieuwe generatie stilistisch en politiek met het verleden. Niet alleen communistisch geïnspireerde bladen zagen er het daglicht, ook burgerlijke, Franssprekende jongeren gaven er literaire kunsttijdschriftjes zoals *Lumière* uit.

Dit artikel geeft eerst een korte historische context van de *Lumière*-groep en verkent vervolgens de relaties met Frans Masereel, Léon Bazalgette en Stefan Zweig - de protagonisten van de voorbije Amsab-tentoonstelling.

Romain Rolland en l'Indépendance de l'Esprit

De nieuwe intellectuele en artistieke bewegingen na de Grote Oorlog werden sterk beïnvloed door de ideeën van Romain Rolland. In zijn tiendelige roman *Jean-Christophe* probeerde de Franse auteur de tegenstellingen tussen Frankrijk en Duitsland te overbruggen. Tot grote consternatie van de Franse nationalistes werd het boek midden de oorlog, in 1915, bekroond met de Nobelprijs.

Jean-Christophe was maar een begin. In zijn artikelenreeks *Au-dessus de la mêlée*ⁱ veroordeelde Rolland zowel de afwachtende houding van de katholieke kerk als die van de Franse socialistes die de oorlogskredieten hadden gestemd. Daarnaast richtte Rolland zijn pijlen op de intellectuelen en hun oorlogsretoriek : “*Apathie du plus grand nombre, timidité des honnêtes gens, égoïsme sceptique des veules gouvernants, ignorance ou cynisme de la presse, gueules avides des forbans, peureuse servilité des hommes de pensée qui se font les bedeaux des préjugés meurtriers qu'ils avaient pour mission de détruire; orgueil impitoyable de ces intellectuels qui croient en leurs idées plus qu'en la vie du prochain et feraient périr vingt millions d'hommes, afin d'avoir raison...*”ⁱⁱ

Hij riep de intelligentia op zich te verenigen in de strijd tegen de oorlogszucht en de *Union Sacrée*. Het Franse revanchisme en Duitse militarisme waren één en het zelfde. Er was geen tijd voor filosofische, ivoren toren discussies. De oorlog moest zo snel mogelijk worden gestopt. De nationalistische Franse pers haalde Rolland door het slijk, er werd hem defaitisme verweten. In zijn protest stond hij echter niet alleen.

De Franse anarchist en journalist Henri Guilbeaux had een enorme bewondering voor Rollands vredeslust en overtuigde Frans Masereel, die verbouwereerd had gereageerd op de Duitse inval van België, dat enkel wapenfabrikanten en woekeraars de winnaars van een oorlog waren. Dankzij Guilbeaux kwam Masereel in 1915 uiteindelijk in Zwitserland terecht, waar Rolland eerder in vrijwillige ballingschap vertoefde. Guilbeaux en Masereel werkten in Genève voor de ‘Agence des prisonniers de guerre’ van het Internationale Comité van het Rode Kruis. Het was dan dat Masereel zich in de pacifistische actie stortte.ⁱⁱⁱ Het neutrale Zwitserland werd het epicentrum van de anti—oorlogsbeweging die de avant-gardistische groepjes in België inspireerden. Frans Masereel werd er de illustrator van talloze alternatieve publicaties zoals *Demain, Les Tablettes, La Feuille*; raakte er

bevriend met Rolland en Zweig en maakte kennis met René Arcos met wie hij de *Sablier* uitgeverij startte.

Na de oorlog was Rolland gedesillusioneerd door het wraakzuchtige Verdrag van Versailles. Het patriottische klimaat en geweld zou enkel leiden tot nog meer ellende. Op 26 juni 1919 publiceerde hij in de socialistische krant *L'Humanité* zijn *Déclaration de l'indépendance de l'Esprit*. De tekst – die in het verlengde ligt van zijn eerdere pacifistische schrijfsels – roept de *travailleurs de L'Esprit* op, samen te komen en zonder enige beperking, los van alle politiek, nationalisme of ideologie zich ten dienste te stellen van *l'Esprit*:

“Debout ! Dégageons l'Esprit de ces compromissions, de ces alliances humiliantes, de ces servitudes cachées ! L'Esprit n'est le serviteur de rien. C'est nous qui sommes les serviteurs de l'Esprit. Nous n'avons pas d'autre maître. Nous sommes faits pour porter, pour défendre sa lumière, pour rallier autour d'elle tous les hommes égarés [...] Nous honorons la seule vérité, libre, sans frontières, sans limites, sans préjugés de races ou de castes. Certes, nous ne nous désintéressons pas de l'Humanité. Pour elle, nous travaillons, mais pour elle tout entière. Nous ne connaissons pas les peuples. Nous connaissons le Peuple — unique, universel, le Peuple qui souffre, qui lutte, qui tombe et se relève, et qui avance toujours sur le rude chemin trempé de sa sueur et de son sang — le Peuple de tous les hommes, tous également nos frères. Et c'est afin qu'ils prennent, comme nous, conscience de cette fraternité que nous élevons au-dessus de leurs combats aveugles l'Arche d'Alliance — l'Esprit libre, un et multiple, éternel.”^{iv}

Alhoewel Rolland ijverde voor één humaan front maakte hij een taakverdeling tussen geestarbeiders en de werkende klasse, waarbij de intellectuelen dienden als *“les éclaireurs du chemin qu'avaient à bâtir les travailleurs prolétariens”*.^v De verklaring werd ondertekend door honderden kunstenaars, wetenschappers en filosofen onder andere Henri Barbusse, Léon Bazalgette, Albert Einstein, Stefan Zweig, Bertrand Russell, Herman Hesse, Heinrich Mann, Henry Van de Velde en Frans Masereel.

Henri Barbusse en l'Internationale de la Pensée

Het apolitieke karakter van Rolland kon op veel bijval rekeningen in (linkse) culturele kringen maar botste al vlug met de revolutionaire tendensen die (soms letterlijk) partij kozen voor de Sovjets. De grootste opponent van Romain Rolland binnen de pacifistische beweging was ongetwijfeld Henri Barbusse.

Nog voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zorgde zijn erotische roman *L'Enfer* voor schandaal in burgerlijke kringen. In 1914 zag hij de oorlog nog als een sociale strijd tegen het militarisme en imperialisme maar zijn ervaringen als infanteriesoldaat brachten hem tot inkeer. In 1916 publiceerde hij een aanklacht tegen de oorlog en de verantwoordelijken ervan. De roman *Le Feu* won ondanks felle kritieken uit chauvinistische milieus de *Prix Goncourt*. Het boek werd zelfs door de Belgische legerstaf verboden. Samen met andere oudgedienden zoals Paul Vaillant-Couturier en Raymond Lefebvre richtte hij in november 1917 de *Association républicaine des anciens combattants* (ARAC) op. Deze vereniging verdedigde niet enkel de rechten van de veteranen maar propageerde ook actief de vrede en internationale solidariteit. De Gentse afdeling (en later ook de Brusselse) van de *Socialistische Oudstrijdersbond* zal zich aansluiten bij Barbusses *Internationale van Oudstrijders* en brak hierdoor met de BWP. Hun leiders werden uit de partij gezet en sloten zich aan bij de eerste communistische groeperingen.^{vi}

Enige tijd later, in 1919, stichtte Barbusse de *Ligue de Solidarité intellectuelle pour le Triomphe de la Cause internationale*. De organisatie – kortweg *Clarté* genoemd, naar zijn gelijknamige antimilitaristische roman – was niet partijgebonden en nam als doel het realiseren van *“la*

révolution dans les esprits". De filosofie van de groep was uitgesproken antikapitalistisch, antinationalistisch en pacifistisch.^{vii} In het denken van Barbusse stonden "la raison" en "la lutte contre l'ignorance" centraal in een streven naar "la Verité". De intellectuelen moesten de massa bewust maken, aanzetten tot de strijd tegen haar onderdrukking en klaarstomen voor de toekomstige ideale, egalitaire wereld.^{viii} Om dit alles te bereiken richtte *Clarté* "een internationale van de Gedachte" op: "Créons un état d'esprit ou si l'on veut, un état de foi, et dresson ensuite contre l'internationale de la barbarie, l'internationale de la pensée droite, avec toutes les précisions qui la rattachent à la vie et la rendent prête."^{ix} Tot het internationale comité van de *Clarté*-groep, met overwegend Franse auteurs en kunstenaars, behoorden onder meer Paul Colin, Stefan Zweig, George Duhamel, René Schickele en Anatole France. Daarnaast werden in Europa verschillende landelijke en regionale *Clarté*-afdelingen opgericht.

Om hun ideeën te verspreiden werd zowat gelijktijdig het *Clarté*-tijdschrift gelanceerd, waarvoor Barbusse samen met Lefebvre en Vaillant-Couturier tijdens de oorlog de basis had gelegd. Naast hen zaten in mei 1920 onder meer René Arcos en Léon Bazalgette in de redactie van het blad.^x Zowel het internationaal comité van de *Clarté*-groep als de redactie van de krant veranderde heel snel door intellectuele onenigheden en politieke twisten. Veel leden waren aanhangers van Rollands 'indépendance de l'esprit' en konden het hierdoor niet verkroppen dat *Clarté* openlijk voor de IIIde internationale koos. Vanaf 1921 werd voor hen de greep van de communistische militanten en de PCF op het blad te groot. Henri Barbusse zelf werd slechts in 1923 lid van de Franse communistische partij. Het *Clarté*-blad liep doorheen haar bestaan trouwens niet altijd strak in de lijn van de partij. Het kwam er zelfs mee in conflict en nam doorheen haar bestaan afwisselend trotskistische, surrealistische en Sorelaanse standpunten in.^{xi}

Clarté in België en L'Art Libre:

De hoofdrolspeler in de avant-gardebeweging in België was de *Cercle des Quinze*, een groep kunstenaars uit het Brusselse die op 15 maart 1919 het tijdschrift *L'Art Libre* samen met een tentoonstelling lanceerde. Ze ijverden voor een breuk met oude kunststromingen en voor volledig artistiek individualisme. Elke inmenging van de overheid werd afgekeurd. De directeur van de kunsthandel Giroux, Paul Colin (1890-1943), had de touwtjes in handen en verzamelde een indrukwekkende groep Belgische en Franse leden rond zich zoals James Ensor, Franz Hellens, Romain Rolland, Henri Barbusse, René Arcos, Paul Vaillant-Couturier, Léon Bazalgette, Raymond Lefebvre, enz. Men besprak niet enkel de beeldende kunst, literatuur en muziek maar vooral de politiek. De opzet van de groep en het blad mocht dan internationaal zijn, de focus lag voornamelijk op de Franse cultuurwereld. Dat gold trouwens voor veel avant-garde publicaties in Vlaanderen, die zowel in het Frans als Nederlands publiceerden. Kort na de bekendmaking van *Clarté* in Frankrijk stichtte Colin begin juni 1919 een Belgische afdeling met een leidinggevend comité dat bestond uit Edmond Picard, Georges Eekhoud, Henry Van de Velde en zichzelf.

Het blad speelde een centrale rol in het debat tussen Rolland en Barbusse. Het publiceerde in 1922 de open brieven van Rolland als wederwoord op de aanvallen van Henri Barbusse tegen het *Rollandisme*. Waar Barbusse heil zag in de Revolutie, bleef Rolland hameren op het belang van onafhankelijkheid. Waar Barbusse pleitte voor de rol van de massa, nam Rolland het op voor het individu. Waar Barbusse ijverde voor de rede, geloofde Rolland in de passie en het leven.

Ondanks dat Paul Colin zowel de Belgische afdeling van *Clarté* vertegenwoordigde en actief was in het internationale *Clarté*-comité, koos hij voor het kamp van Rolland. Meer nog, samen met Rolland organiseerde hij in *L'Art Libre* een enquête onder de Europese intellectuelen over de rol van *l'Indépendance de L'Esprit*: 'Croyez-vous que le devoir actuel de l'artiste, du savant, de l'homme de

pensée, soit de s'engager, comme en 1914, dans l'armée du Droit, en 1922, dans celle de la Révolution? Ou bien, ne vous semble-t-il pas que la meilleure façon de servir la cause humaine et la Révolution même, c'est de garder l'intégrité de votre pensée libre, [...]?^{xii}

De meeste auteurs waren voor het behoud van de onafhankelijkheid. Dat resultaat was geen verrassing maar was enigszins dubieus want Colin had voornamelijk 'Rollandisten' aangeschreven. Stefan Zweig was één van de ferventste verdedigers van de neutraliteit : *'Nous avons pour unique devoir de rester libres et indépendants, de faire front: contre la haine et la calomnie entre les partis, au lieu de favoriser l'anéantissement sanglant de l'un d'eux. Nous devons prêter serment d'obéissance, non pas à une idée, mais seulement à notre conscience, pour réaliser, librement et en toute indépendance, nos convictions, et ne jamais nous tenir prêts à servir une politique, un parti, même pour des fins injustes. Geen enkele overtuiging of idee, 'même la plus noble et la plus pure, ne peut être imposée au monde d'une manière sanglante [...].'*^{xiii} Léon Bazalgette benadrukte dan weer het belang van de kunstenaar als individu en zijn sentiment : *'Aujourd'hui, comme hier et demain, le devoir de l'artiste, de l'écrivain — homme un peu plus profondément homme que les autres — est de suivre son tempérament, d'obéir à son instinct. Car c'est un meilleur guide que sa raison raisonnante. Qu'il soit dans un parti ou en dehors des partis, il y vaudra ce que vaut l'homme en lui. Il ne sera à la hauteur de son rôle que s'il sauvegarde cette parcelle en lui qui est au-delà de tous les partis et de tous les isolements : soi-même.'*^{xiv} Kortst van allen, antwoordde de meester van het beeldboek : *'Mon cher Colin, Vive la liberté ! Affectueusement à vous. Frans Masereel.'*^{xv}

Na nog wat intellectueel getouwtrek hield *L'Art Libre*, en daarmee ook de Belgische *Clarté*-afdeling, op met bestaan en werd het in 1923 vervangen door het tijdschrift *Europe* o.l.v. Paul Colin en René Arcos.

Het geschil tussen Barbusse en Rolland mag echter niet de sympathie van Romain Rolland voor de Oktoberrevolutie en zijn respect voor Henri Barbusse overschaduwen. Het kapitalisme stond haaks op Rollands idee van *'l'estime mutuelle'* tussen klassen en volkeren. De Russische revolutie betekende voor hem een sociale en morele reconstructie van de mensheid. Hij apprecieerde het bolsjewisme op moreel en abstract humanitair vlak. Toen Russische vrienden, zoals Maxim Gorki, hem berichtten over de gewelddaden van zowel Witten als Roden, koelde zijn liefde voor de omwenteling. Bovendien stelde hij zich terecht vragen bij het anti-intellectualisme in communistische middens.^{xvi} Midden jaren 1930 nam hij het, samen met o.a. Barbusse, op tegen het fascisme en stak zijn admiratie voor de USSR niet onder stoelen of banken. In 1935 ontmoette hij, tot veel ongenoegen van zijn boezemvriend Stefan Zweig, Stalin bij wie hij pleitte voor de vrijlating van Nikolaj Boecharin en Victor Serge.^{xvii} Deze laatste schreef diep teleurgesteld: *'L'auteur de Jean-Christophe, à soixante-dix ans, se laissait couvrir du sang versé par une tyrannie dont il était le fidèle laudateur.'*^{xviii}

Ondanks zijn voorkeur voor de onafhankelijkheid van Rolland, was Frans Masereel tijdens zijn verblijf in Parijs goed bevriend met Henri Barbusse. In juni en juli 1923 werd hij zelf de huistekenaar van het *Clarté*-tijdschrift en nam deel aan verschillende redactievergaderingen. Deze nauwe samenwerking is meteen de reden waarom Masereel niet bijdroeg aan het nieuwe, rollandistische blad *Europe* van Arcos en Colin. Alhoewel hij sympathieën voor het communisme had, vond Masereel *Clarté* te eenzijdig en dogmatisch, en stopte kort daarna met de samenwerking.^{xix}

Clarté in Vlaanderen & Lumière

In augustus 1919, verscheen te Antwerpen het eerste nummer van *Lumière*. Oprichters waren Roger Avermaete, Willy Koninckx, Bob Claessens, René Vaes, Georges Marlier, Alice Frey en Joris Minne. Kort na de oprichting ontstond een “dissidente groep” van *Lumière* onder leiding van Maurice Van Essche die het tijdschrift *Ça Ira! Revue mensuelle d'Art et Critique* uitgaf. De redactie van *Lumière* kreeg hierop enkele nieuwe medewerkers waaronder Henri Van Straten, Armand Henneuse, Frans Buyle, Wilfried Hallemans en Frank van den Weyngaert.

Ça Ira! (april 1920 – januari 1923) was anarchistischer van geest en nam een duidelijk standpunt in tegenover de eindeloze conferenties en talloze manifesten van onder meer *Clarté*. Al dat gepalaver zorgde volgens hen voor verwarring en verdeling. De poëet moest zich focussen op het echte werk: “*Ne gaspillez pas le soufle que vous anime. Aimez-vous les uns les autres, unifiez vos efforts et posez, comme une base de votre victoire sur la bête, votre solidarité*”.^{xx}

De naam alleen al – *Lumière* – verraadde haar inspiratiebron: *Clarté*. De slogan van het blad was dan weer een citaat van Romain Rolland “*La Lumière ne cesse pas de briller*”.

In het eerste nummer somden de jongeren hun idealen op:

“*Lumière*” est l'effort d'une poignée de jeunes vers des buts de clarté.

“*Lumière*” lutte pour tout ce qu'elle croit le beau et le vrai. Elle ne prétend pas avoir découvert la Beauté, ni la Vérité, mais elle croit simplement être un effort vers la Beauté, un effort vers la Vérité.

“*Lumière*” a le courage de n'avoir peur d'aucune idée.

“*Lumière*” a le courage d'aimer la liberté, toute la liberté.

“*Lumière*” s'adresse à tous les êtres qui, dans notre siècle de matérialisme, s'occupent encore des divines choses de l'esprit. Elle est une oeuvre de jeunes qui s'adresse à tous les esprits, libres, à tous ceux qui, quel soit leur âge, leur profession ou leur tendances, préfèrent la libre discussion à l'étroit sectarisme, les idées nouvelles aux formules préconçues, c'est à dire la vie, la grande et belle vie, à la stagnation végétante.

Que “*Lumière*” soit.^{xxi}

Roger Avermaete onderhield in deze periode reeds contact met Paul Colin, die hem voorstelde lid te worden van *Clarté* en *Lumière* te gebruiken als spreekbuis voor de beweging. Het draaide anders uit. De *Universeel Humanistische Vereeniging* (UHV), een groep jonge Antwerpenaren die uit het activisme kwamen, werd aangesteld als afdeling van *Clarté* in Vlaanderen.

De verschillen op ideologisch, taalkundig en sociaal vlak tussen de Vlaamse *Clarté* groep en *Lumière* is frappant. De leden van de Vlaamse *Clarté* groep kwamen uit de socialistische minderheidsbeweging of behoorden tot de anarchistische tendens. In Antwerpen waren de meesten lid van het *Vlaamse Front* en activist geweest. In hun tijdschrift *De Nieuwe Wereldorde* publiceerden ze een door Barbusses geïnspireerd *Manifest aan de Vlaamsche Intellectueelen*, bekritiseerden ze de reformistische politiek van de BWP en betoonden hun sympathie aan de Sovjet-Unie. Hun houding was uitgesproken antikapitalistisch en ze onderhielden nauwe banden met de *Vlaamse Federatie van de Kommunistische Partij*. In die mate dat *De Nieuwe Wereldorde* in maart 1920 samen smolt met het communistische weekblad *De Internationale*. Hieruit werd een nieuwe publicatie geboren: *Opstanding*. In dit blad stond het Vlaamse vraagstuk meer dan ooit centraal en kreeg de Vlaamse strijd een sociaal en antikapitalistisch karakter: ‘*De onderdrukking van het Vlaamsche volk is slechts een onderdeel van de internationale overheersing van de groote klasse der bezitlozen ten behoeve van de grootkapitalisten en imperialisten.*’ Tegen de ‘*militaristisch-kapitalistisch-franskiljonsche reactie*’ trachte men een front van communisten, anarchisten, minderheidssocialisten en Fronters op te werpen.^{xxii} Toen het secretariaat van de

Vlaamse Clarté afdeling naar Brussel verhuisde, kwam het zelfs tot een geschil met de Franstalige, Belgische afdeling van Paul Colin. Zoals te verwachten ging de discussie over de Belgische politiek en Vlaamse kwestie. Colin had bovendien beweerd dat Brussel '*essentiellement français*' was en over de Nederlandstalige Brusselaars schreef hij '*c'est la partie non-cultivée, et donc, la moins intéressante*'.^{xxiii}

Dit wou niet zeggen dat binnen *Clarté* er geen plaats was regionalisme. In briefwisseling met Henri Barbusse vroeg de linkse activist en medewerker van *Opstanding*, Robert van Roosbroeck, of het Vlaamse nationalisme te verzoenen was met het Internationalisme. Barbusse liet verstaan dat het Vlaamse nationalisme niet te vergelijken was met het destijdsse patriotisme en was, bovendien, onder de indruk van het intellectuele niveau binnen de Vlaamse beweging. In '*Weg met de Blauwvoeterij*' stelde Victor-J. Brunclair dat het tijd werd dat de talenkwestie gekoppeld werd aan sociale strijd tegen het (Vlaams) kapitalisme. Flamingantisme en communisme waren geen tegenpolen maar '*door hun gaardheid en doeleinden aanverwant*' aangezien het flamingantisme bestaat uit het '*overdragen van de macht op het volk, zowel in bedrijfsregeling als staatswezen*'.^{xxiv} Dat deze Vlaamse Clartéïsten weinig of geen contact hadden met *Lumière* en *Ça Ira!* mag niet verbazen. Die laatste twee kwamen uit of vertoefden in burgerlijke middens en spraken over het algemeen Frans. Zo was Roger Avermaete enkel lid van *Clarté* via Paul Colin maar had hij verder niets te maken met de Vlaamse afdelingen.

Bij *Lumière* was de Vlaamse kwestie niet aan de orde van de dag. De groep was internationalistisch van geest en streefde naar de verbroedering tussen alle volkeren. Avermaete had geen voeling met de lokale strijd die in 1921 woedde toen hij schreef: '*Je prétends de plus que la question flamande, si difficile à résoudre à l'heure actuelle, serait résolue en quelques heures mais à condition qu'on puisse baillonner de part et d'autre les farouches wallingants et les plus virulents flamingants, et enfin, condition sine qua non, tous les fransquillons de marque [...]*'. Dit hield evenwel niet in dat de *Lumière*-groep geen oog had voor onrechtvaardigheden tegenover Vlaamse activisten en collega schrijvers. Zo wijdde het een heel nummer aan Herman Van den Reeck die tijdens de Guldensporenslagviering in 1920 te Antwerpen door een politieagent werd vermoord of gaf het een platform aan de dichter Wies Moens die voor zijn activisme in de cel zat. Avermaete onderhield overigens een briefwisseling met Firmin Mortier, activist en medewerker bij *De Internationale*, tijdens diens zeven maanden lange opsluiting.

Van directe samenwerking met de communistische beweging was geen sprake ondanks dat Bob Claessens en Armand Henneuse zich identificeerden als communist.^{xxv} In december 1921 was de liefde voor de Russische revolutie en de Sovjet-Unie bij Avermaete gekoeld: '*Hélas! Je ne crois à aucun éden terrestre, ni sociétique, ni autre*'.^{xxvi} De nauwe samenwerking met Charles Plisnier, één van de stichtende leden van de KPVB, had geen impact op de politieke positie van de *Lumière* – redactie die onpartijdig bleef. De '*indépendance de l'Esprit*' en het individualisme van Romain Rolland woog zwaarder door bij Avermaete en vrienden. Niettegenstaande stelde Avermaete zich vragen bij de apolitieke houding van Romain Rolland en zijn enthousiasme voor het Gandhisme.^{xxvii} Het Barbusse -Rolland debat had hem ontgoocheld en zijn geloof in nieuwe wereld beschadigd.

Deze houding van de Franstalige, Antwerpse tijdschriftjes zorgde er o.a. voor dat een geëngageerde auteur zoals Paul Van Ostaijen niet met hen in zee wou gaan. Voor Van Ostaijen (en de Vlaamse *Clarté* groepen) moest de Vlaamse beweging samengaan met de linkse revolutie. Van Ostaijen vond *Lumière* niet enkel '*excessivement faible; du dilettantisme et de quel degré encore!*'^{xxviii} maar kon niet samenwerken vanwege '*een te groot meningsverschil op artistiek en politiek gebied (flaminganties en kommunisties) [...]*' en omdat '*een Frans tijdschrift in Vlaanderen dat niet op radikale wijze voor de oplossing van het Vlaamse probleem optreedt, [...] zinloos*' was.^{xxix} Nadat

de *Ça Ira!* Redactie zijn artikel '*Vers la période dodo dans le mouvement flamand*' had geweigerd, betichtte de dichter het blad bourgeois te zijn: "c'est une figure bourgeoise avec la poudre 'révolution'. A travers la poudre on voit la figure"^{xxx}.

Lumière en Frans Masereel

Het was geen toeval dat vanaf 1920 de houtsnijkunst en lino-snede in Vlaanderen opgang maakten. De nieuwe tijdschriftjes konden zich geen dure illustraties veroorloven en deden beroep op een schare jonge kunstenaars die onder invloed van *Die Brücke* de grafische kunst herontdekten. Om hun kosten te dekken publiceerden en verkochten ze portfolio's. In het voorjaar van 1921 publiceerde *Lumière*, albums van Henri Van Straten, Jan Cox en Jan Cantré. Er verschenen *Lumière*-boekjes met grafiek van Joris Minne en Van Straten. De Sikkel gaf een reeks illustraties van Jozef Cantré uit en bij *Het Sienjaar* verscheen de dichtbundel *De Bezette Stad* van Paul Van Ostaijen verlicht met werk en typografie van Oscar Jespers.

Frans Masereel was mede dankzij Paul Colin geen onbekende meer in het Belgische kunstcircuit. Reeds in oktober 1919 schreef René Arcos een artikel in *L'Art Libre* over zijn werk. Colin zelf bewierookte verschillende *Sablier*-boekjes die ook de *Lumière*-redactie inspireerden. Roger Avermaete nam in 1920 contact op met Masereel voor een houtsnede in het meinumner van het blad. De Antwerpse jongeren waren in de wolven bij de publicatie ervan, ondanks dat de naaste concurrenten van *Ça Ira!*, één week eerder een prent van de grootmeester op hun cover hadden geplaatst.

Reeds in 1921 speelde Stefan Zweig met de idee een publicatie te maken over Masereel. In oktober 1921 lichtte hij Roger Avermaete hierover in: '*Ik werk momenteel voor een Weense uitgever aan een essay van een veertigtal bladzijden over uw landgenoot, onze waarde vriend Frans Masereel, dat zal verschijnen als inleiding voor een boek met een vijftig reproducties van werken van hem.*' Hij zou willen dat er meteen naast ook een Belgische uitgave van het boek verscheen maar gaf toe dat er '*misschien wat moed voor nodig is om in België een boek van een Oostenrijks auteur uit te geven*'.^{xxxii} Van het plan kwam nooit iets in huis maar een zaadje was gepland. In 1921 verscheen onder leiding van Avermaete bij *Lumière*, Masereels eerste 'Belgische' houtsnedensuite: *Visions*.

Datzelfde jaar organiseerde *Lumière* een eerste tentoonstelling in de Antwerpse *Cercle Royal Artistique*. Er hing werk van 16 houtsnijders waaronder van de Rus Jean Lébédoff en de Duitsers Hans Orłowski en Max Pechstein. Vijf Vlamingen werden er voorgesteld als *Les Cinq*. De groep bestaat uit de *Lumière* grafici – Joris Minne, Henri Van Straten, Jan en Jozef Cantré – en Frans Masereel. Zoals Joris Van Parys opmerkt betreft het hier geen collectief zoals *Die Brücke*, gezien haar leden nooit in één stad hebben gewoond noch in groepsverband hebben gewerkt.^{xxxiii} Ondanks kritiek vanuit patriottische hoek op de deelname van Duitse kunstenaars is de expositie een overdonderend succes. De aanwezigheid van de dienstweigeraar Masereel lokte geen reacties uit, daarvoor was hij nog te onbekend in onze contreien. Op de tweede *Lumière*-expo in 1922 eiste de voorzitter van de *Cercle*, na kritiek van de conservatieve pers, dat een 'erotische' prent van Masereel werd verwijderd. Opeens kende de tentoonstelling veel meer bezoek: '*des visiteurs inhabituels, de vieux messieurs pour la plupart armés de lunettes, s'en virent regarder des prétendues monstruosité. Pour mieux les condamner, sans doute...*'^{xxxiii} 'La planche qui offense les yeux si purs des si candides bourgeois d'Anvers'^{xxxiv} verkocht zo goed dat Avermaete nog twee afdrucken bijbestelde.

De *Lumière*-jongeren zaten niet op hun lauweren en organiseerden een wedstrijd voor jonge houtsnijders met Masereel als jurylid. In de geest van *Clarté* hielden ze een reeks educatieve

voordrachten met voorname Europese auteurs en geestesgenoten zoals Georges Duhamel, Georges Eekhoud, Jules Romain, René Arcos en Marcel Martinet. Maar ook Félix Timmermans komt een woordje doen. Ze hadden een passie voor het theater en voerden stukken van Maeterlinck, Verhaeren en Verlaine op met marionetten en decors gefabriceerd door Henri Van Straten en Frans Buyle. Ter inspiratie waren ze o.a. een kijkje gaan nemen bij het schaduwpoppen theater *Art et Action* waar *Liluli van Romain Rolland* werd opgevoerd waarvoor Masereel de personages uit karton had geknipt. Het *Théâtre de Marionettes* van *Lumière* was een moderne variant van het traditionele poppentheater dat in Antwerpen populair was.^{xxxv}

Eind 1921 startte Joseph Billiet, vertegenwoordiger van *Lumière* te Parijs, met een kunstgalerie om het werk van de Franse schilder Henri Le Fauconnier te promoten. Billiet was ooit dichter en vertoefde in de kringen van *l'Abbaye de Créteil* (1906-1908), een utopische kunstenaars-gemeenschap mede-opgericht door Charles Vildrac en Georges Duhamel. Onder andere de bohemische poëzie van Walt Whitman die door Léon Bazalgette was vertaald, inspireerden hen. Ook René Arcos was vriend van de *Abbaye* en via hem leerde Billiet, Masereel kennen. Behalve het cureren van een grafiektentoonstelling met *Lumière*-artiesten, sloot Billiet een uniek contract met Masereel. De tentoonstellingen bij de Parijse galerist waren niet enkel een financieel succes maar maakte Frans Masereel breder bekend bij het Europese kunstminnende publiek.^{xxxvi}

In 1923 hield het *Lumière*-tijdschrift op met bestaan. De financiële kosten liepen te hoog op. De verhuis van Bob Claessens naar Brussel en van Armand Henneuse naar Frankrijk stak een stok in de werking van het Antwerpse blad. Roger Avermaete en vrienden gingen daarna nog enige tijd verder met de *Éditions Lumière* en het organiseren van tentoonstellingen maar ook dit bloedde langzaam dood.

De ideologische verschillen tussen de *Lumière*-leden hebben hierbij ongetwijfeld ook een rol gespeeld. *Lumière* was eerst en vooral een literair en artistiek blad dat pogingen deed om de politieke avant-garde te volgen. Het anarchiserende individualisme van Avermaete gaf geen ruimte voor een doordachte maatschappijkritiek. De *bourgeois rouge* – de linkse intellectueel - had niets van doen met het volk en de revolutie. De revolutie sloeg op de kunstenaar zelf. Ze was moreel en spiritueel maar alles behalve maatschappelijk. Deze naïeve houding botste met het politieke bewustzijn van bv. Bob Claessens die toen reeds contacten had met (toekomstige) communistische militanten.

Paul Colin van *L'Art Libre* werd een van de belangrijkste verdedigers van het Rollandisme in België. Hij had zich nooit met het marxisme van Barbusse verzoent. Zijn politieke visies kregen in de loop der tijd een donkere kleur. In 1940 koos hij openlijk voor de collaboratie. Drie jaar later werd hij door het communistische verzet geliquideerd.

Bob Claessens en de Geestesinternationale

Lumière maakte tijdens haar korte bestaan onderdeel uit van een internationaal intellectueel- en artistiek netwerk. Roger Avermaete speelde hierin een essentiële rol, wat ook blijkt uit zijn uitgebreide briefwisseling met Rolland, Barbusse, Zweig, Masereel enz. Hij was de drijvende kracht achter de groep maar ook andere leden, zoals Bob Claessens, maakten deel uit van een internationaal netwerk. Toen hij op het Atheneum van Antwerpen zat, vertaalde Claessens tussen de lessen door *Pallieter* van Felix Timmermans naar het Frans. In 1923 verscheen zijn vertaling bij *L'Édition Rieder* onder *les Prosateurs étrangers modernes*. Hij was dan nog maar 22 jaar oud en had via de *Lumière* groep nauwe contacten met de Parijse cultuurwereld waaronder Léon Bazalgette, de verantwoordelijke voor vertaalde literatuur bij *Rieder*^{xxxvii}. Bazalgette moet onder de indruk zijn geweest want er werden meteen plannen gesmeed voor een vertaling van Timmermans

Anne maar hier kwam uiteindelijk niets van in huis.^{xxxviii} Een jaar eerder had Bob Claessens correspondentie met Bazalgette over de vertaling van *'De Kleine Johannes'* van Frederik van Eeden. Claessens ontdekte dat de vertaalster – Sophie Monnier – de roman wel heel vrij had vertaald en er katholieke elementen aan had toegevoegd. In maart 1922 schreef van Eeden hierover aan Romain Rolland: *'le critique d'Anvers a parfaitement raison. La traduction des dernières pages est simplement honteuse et abominable'*.^{xxxix} Om de schade te beperken reageerde Léon Bazalgette in het april nummer van *Lumière*: *'l'altération des trois dernières pages du "Petit Jean" par vous signalée (n° du 15 fév) n'est que trop réelle. Frederik van Eeden m'écrit pour la réprover énergiquement et s'accuser de n'avoir pas lu d'assez près le manuscrit [...]. Ce passage sera rétabli conformément au texte, dans une prochaine édition du Petit Jean.'* Van heel andere orde waren de problemen rond Claessens' vertaling van *Jack der Aufschlitzer* van de Duitse dichter Peter Paul Althaus. Deze bundel verscheen bij *Lumière* onder de collectie *'Erotikóón'* met gehoogde litho's van Henri Van Straten. De naam van de collectie alleen al deed de alarmbellen afgaan bij de Staatsveiligheid die de publicatie uit de handel liet halen wegens te compromitterend.^{xl}

Bob Claessens was bezeten van literatuur en kunst. Stiekem droomde hij van een carrière als schrijver en vertaler. In 1919, tijdens zijn studies rechten aan de ULB volgde hij talloze vakken buiten zijn opgelegde curriculum. De cursussen Nederlandse literatuur van Auguste Vermeylen drukten een stempel op zijn schrijven en denken.^{xli} Aan de universiteit versterkte Claessens zijn banden met progressieve Brusselse intellectuelen en toekomstige communistische kameraden zoals Jean Fonteyne.

Eens advocaat stortte hij zich in 1928 in een nieuw gewaagd avontuur. Samen met de diamantenhandelaar David Krakowsky^{xlii}, de broer van één van zijn klanten, opende hij *La Boussole*, een kunstgalerie in de Cellenbroederstraat recht tegenover de *Innovation* op de Meir te Antwerpen. Hiervoor gebruikte Claessens volop zijn vroegere *Lumière* contacten. Zo huisde de galerie in de voormalige fotowinkel van de vader van Frans Buyle en kreeg Claessens hulp van de Parijse galerist Joseph Billiet. Er waren schilderijen van Le Fauconnier te zien maar ook werk van *'Lumière-kunstenaars'* Henri Van Straten, Frank Mortelmans en vanzelfsprekend Frans Masereel. De eerste tentoonstelling bracht nieuwe schilderijen van aanstormend talent Félix Labisse. De inleiding van het catalogje werd geschreven door niemand minder dan de Oostendse grootmeester, James Ensor: *"Hardi! Haro!! Hurrah!!! pour Félix Labisse, un homme, un peintre. Il faut aimer et protéger les pucceaux de l'art nouveau. Voici Félix Labisse au teint frais, son image, ses entourures, ses autours, burinés de très près, aquarellés de frais, loués et encensés sur toutes les coutures [...] Depuis, Labisse, membre fondateur avec Henri Storck, Cuypers, Courmes, Elleboudt, Steyns, Vandervoort, Van Vyve, de Knop, le Club du Cinéma, nous sert avec bonheur et sans profit des films pleins de sel, pièces folles aux relents accentués où révoltés, miteux, sorcières mélancoliques, charlatans névrosés kleptomanes hystériques grossissent leur misère en se battant les flancs[...]"*.^{xliii} Dat Ensor refereerde naar de cinematografische samenwerking tussen Labisse en Henri Storck verbaast niet. Storck en Labisse waren niet enkel de oprichters van één van de eerste en belangrijkste Ciné-Clubs in België, ze maakten samen verschillende surrealistische films waarin onder andere James Ensor zelf maar ook Léon Spilliaert figureerden.

Film was de nieuwe kunstvorm die Europa met storm veroverde. Bob Claessens had in het *Lumière*-maandschrift van november 1922 films als *Caligari*, *El Dorado* en *le Rail* gerecenseerd. Hij zag de kracht van het bewegende beeld in en prees zowel de esthetiek als het sociale engagement van cineasten. Over *Sunnyside* van Charlie Chaplin, schreef hij: *"le plus beau film que je connaisse. Parce que le plus humain. Parce que le plus vrai. Parce que le plus simple. Parce que le rythme est celui même de la vie. Parce que les acteurs sont la synthèse des hommes de tous les jours. Parce que cette histoire effrayante est gonflée d'amour"*.^{xliv}

Ook de Communistische Internationale zag in de zevende kunst een uiterst geschikt propagandamiddel. Komintern-organisaties als de *Internationale Arbeiders Hulp* (IAH) en de *Internationale Rode Hulp* (IRH) hielpen Henri Storck en Joris Ivens bij het realiseren van hun 'documentaire' *Misère au Borinage*. De IRH-advocaat Piet Vermeyleen (zoon van Auguste Vermeyleen en medeoprichter van de Communistische Jeugd) en de journalist André Thirifays gaven niet alleen de insteek voor Storcks film maar lagen tevens aan de basis van de Brusselse, *Club d'Écran*, de voorloper van de *Cinematek*. Spilfiguur in heel het Borinage-avontuur was ongetwijfeld de communist Jean Fontaine. De filmfanaat was vaak chauffeur voor Henri Storck en Joris Ivens. Als advocaat bij de IRH hield hij ongeduldige politieagenten op afstand en zorgde hij bovendien voor de financiële ondersteuning en later de verdeling van de film.^{xlv} Het was via de Antwerpse afdeling van de IRH dat Bob Claessens de diamantslijpers en toekomstige brigadisten Piet (Israel) en Emiel Akkerman leerde kennen. In 1934 werd hij door Piet ingelijfd bij de KPБ. Hij zou communist blijven tot zijn dood.^{xlvi}

Claessens' ervaringen als begenadigd conferencier en redacteur bij *Lumière* kwamen goed van pas bij het uitoefenen van zijn functies binnen de partij en bevriende organisaties zoals de veel later opgerichte *Cercle d'Education Populaire* (CEP). Hij werd medewerker van diverse persorganen en verantwoordelijke voor de afdeling 'Intellectuelen', die instond voor het cureren van een grootse hedendaagse kunsttentoonstelling ten voordele van het nieuwe Huis van de Communistische Pers te Brussel. Het betrof niet enkel kunst van communistische kunstenaars maar ook dat van sympathisanten en stukken uit privéverzamelingen. Een bont allegaartje met kunst van Pierre Alechinsky, James Ensor, René Magritte, Frans Masereel, Gustaaf De Smet tot Rik Wouters. Er werd niet vastgehouden aan één school, stijl of tijdperk. De sociale strijd zou immers leiden naar een kunst over de naties en klassen heen: '*wij zijn de mening toegedaan, dat de verschillende tendenties met de tijd van hun oorspronkelijke kracht zullen verliezen; dat met de opbouw van een nieuwe maatschappij, wier ontstaan onvermijdelijk was en over de ganse wereld door tientallen miljoenen vastbesloten mannen en vrouwen wordt gewild, tevens een nieuwe kunst zal groeien, die de uitdrukking van deze maatschappij zal zijn*'.^{xlvii} Net na WOII had de KPБ nog een zeer pluralistische kijk op kunst. Het socialistische realisme werd nog niet gepropageerd en zou om diverse redenen in België nooit echt voet aan grond krijgen. In een discussie met de kunstenaar Edmond Dubrunfaut verwierp Bob Claessens de Zdanovdoctrine: '*Bob déclare que la théorie de Jdanov emprisonne l'artiste dans des principes rigides et que le dogmatisme qu'elle développe empêchera l'art d'évoluer avec la vie, les contradictions des luttes réelles et les mouvements sociaux. Pour lui l'artiste a besoin d'indépendance*'.^{xlviii}

Kort daarop, op 1 en 2 november 1947, organiseerde de KPБ te Antwerpen de *Nationale Conferentie der Kommunistische Kunstenaars*. Bob Claessens leidde, samen met Jean Terfve – nationaal secretaris van de partij en voorzitter van de conferentie – de samenkomst in goede banen. Één van de buitenlandse genodigden op de conferentie was niemand minder dan Joseph Billiet – ditmaal in de hoedanigheid van hoofdconservator van de Nationale Musea van Frankrijk maar ook als kameraad van de PCF. Op maandag 3 november 1947 gaf Billiet nog een voordracht over '*l'Art Contemporain dans la Crise de la Société*'.

In de zijlijn van de conferentie der 'Kommunistische Kunstenaars' werd een Kunstfeest georganiseerd. De nadruk lag er op folkloristisch toneel en gezang. Reeds in zijn *Lumière*-jaren had Claessens hiervoor een fascinatie. Denk maar aan zijn vertaling van *Pallierter* of zijn betrokkenheid bij het Antwerpse poppentheater. Dit zorgde voor een breuk met de eerste generatie Belgische surrealist - René Magritte, Paul Nougé, Louis Scutenaire en Marcel Mariën - die folklore associeerden met het fascisme. Tijdens de conferentie was het partijstandpunt over kunst overigens verhard en kwam men met een eigen versie van het socialistisch-realisme aandragen. Bob Claessens

vergat even '*l'Indépendance*' en legde de kunstenaars een onderwerp op : '*Le mépris du sujet est une conception réactionnaire, une position de combat de la bourgeoisie. Sans imposer un thème au créateur, nous lui offrons le plus exaltant des sujets : la lutte quotidienne, la vie elle-même, l'optimisme dans le sacrifice et dans la construction. [...] Il s'agit là de terrains rarement prospectés en entier, tout au moins chez nous, aujourd'hui. Des sujets neufs incitent à des recherches nouvelles même dans le domaine de la forme*'.^{xlix} Dit viel niet in goede aarde bij Magritte en co die repliceerden dat de enige manier waarop dichters en schilders tegen de burgerlijke economie konden vechten was door hun werken een inhoud te geven die de ideologische waarden van de bourgeoisie ontkende.¹

Na de conferentie voorzag de partij nog meer tentoonstellingen in haar “galerie” te Brussel. Het is duidelijk dat Bob Claessens, als voormalig lid van *Lumière*, de tentoonstellingen over folklore en de retrospectieven van Henri Van Straten en Joris Minne cureerde. In december 1947 stonden er exposities van Wilchar en Marthe gepland. Van de aangekondigde Picasso-retrospectieve en een conferentie met Frans Masereel kwam niets in huis.

- i *Au-dessus de la mêlée* verscheen eerst als een artikel in *Le Journal de Genève* in september 1914 later werd het de titel van een publicatie die een aantal artikels met dezelfde thematiek bundelde. Romain Rolland was bij uitbreken van de oorlog op reis in Zwitserland. Uit protest ging hij er tot 1937 in vrijwillige ballingschap.
- ii *Aux peuples assassinés* in het Zwitserse blad *Demain* december 1916, heruitgegeven in *L'Art Libre* van 15 juni 1919.
- iii Joris Van Parys, *Masereel. Een biografie*, 1995, p. 55.
- iv Romain Rolland, *Déclaration de l'indépendance de l'Esprit*, juni 1919. <https://gallica.bnf.fr/>
- v Mieke Sertyn, *Avondlandstemming bij de jonge avant-garde in Vlaanderen na 1918 : inspiratiebron voor purito-flaminganten en marginale wereldverbeteraars*, 1974, 564p.
- vi Georges Van Den Boom, *Enkele herinneringen*, 1967, 179p.
- vii Henri Barbusse, *La lueur dans l'abîme, ce que veut le groupe Clarté*. 1920, 153p.
- viii Mieke Sertyn, op.cit., 566p.
- ix Henri Barbusse, *La lueur dans l'abîme, ce que veut le groupe Clarté*. 1920, 126p.
- x Volledige eerste redactie: Henri Barbusse, René Arcos, Jean-Richard Bloch, Léon Bazalgette, Jean Bernier, A. Dunois, Ermenonville (Gustave Dupin), Marcel Fourier, Noël Garnier, Albert Gleizes, Yvan Goll, A. Grybal, Jean Hermitte, Raymond Lefebvre, Paul Louis, Magdeleine Marx, Jacques Mesnil, Pierre Monatte, Maurice Parijanine, Georges Pioch, Gabriel Reuillard, Séverine, Paul Vaillant-Couturier, Charles Vildrac, Clara Zetkin.
- xi Alain Cuénot, Clarté (1919-1928): du refus de la guerre à la révolution, <https://journals.openedition.org/chrhc/3522>
- xii *L'Art Libre*, jg 4, nr 3, maart 1922, p. 33. Zie ook Godwin Gheysens, *De invloed van het geestesinternationalisme van Romain Rolland en Henri Barbusse in enkele avant-garde tijdschriften (1919-1923)*, licentiaatsverhandeling 1979, KUL, p. 61.
- xiii *L'Art Libre*, jg 4, nr 4, april 1922, p.52. Godwin Gheysens, Op. cit., p. 133.
- xiv *L'Art Libre*, jg 4, nr 3, maart 1922, p. 34.
- xv *L'Art Libre*, jg 4, nr 3, maart 1922, p. 42.
- xvi David James Fisher, *Romain Rolland and the Politics of Intellectual Engagement*, 1988, <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft538nb2x9/>
- xvii Nikolaj Boecharin werd tijdens de schijnprocessen, in maart 1938, geëxecuteerd. Victor Serge kwam na een ballingschap in de Oeral vrij in april 1936.
- xviii Victor Serge, *Carnets (1936-1947)*, 2012, <https://www.contretemps.eu/bonnes-feuilles-carnets-1936-1947-victor-serge/>
- xix Joris Van Parys, Op. cit., p. 75.
- xx W. Koninckx, *En marge du Gradus ad Parnassum, Ça Ira!* Nr 1, april 1920, p6-9 in Godwin Gheysens, Op. cit., p. 54.
- xxi Lumière, 1ste jrg, nr1, augustus 1919, p1.
- xxii Clarté-groep, NEVB
- xxiii Paul Colin, *La Belgique après la guerre*, Rome, 1921, p. 120; Godwin Gheysens, Op. cit., p. 104.
- xxiv Victor-J. Brunclair, *Weg met de Blauwvoeterij* in *Opstanding*, jg 2, nr 2, februari 1921. Godwin Gheysens, Op. cit., p. 98.
- xxv Godwin Gheysens, Op. cit., p. 61. Bob Claessens werd pas in 1934 lid van de KPB, DACOB - PCC dossier 2317. Of Armand Henneuse lid van de KPB en later de PCF is onduidelijk. Hij werkte in 1928 te Parijs onder andere voor *Le Monde* van Henri Barbusse. Het blad was in de begin periode in zekere mate “non-partisane” en antisektair. Vanaf 1933 hield de PCF en de Sovjet-Unie de inhoud nauw in het oog. Verschillende kunstenaars zoals Masereel, Grosz, Miró verzorgden de covers, Henneuse richtte in de jaren 1930 de uitgeverij *Les Ecrivains Réunis* dat avant-gardistische dichtbundels uitgaf. zie *Cahiers Marxistes, In memoriam Armand Henneuse*, 8ème année, nr.31 (50), janvier 1977, p.25.
- xxvi Lumière nr 3, 3 jrg.
- xxvii Romain Rolland was gefascineerd door het geweldloze verzet van Mahatma Gandhi en schreef in 1926 zijn biografie. In 1931 ontving hij Gandhi bij hem thuis in Villeneuve te Zwitserland.
- xxviii Gerrit Borgers, *Paul van Ostaijen. Een documentatie*, 1996, 399p.
- xxix Gerrit Borgers, Op. cit., 385p.
- xxx Gerrit Borgers, Op. cit., pp.383-384.
- XXXI Joris Van Parys, Op. cit., p. 421, voetnoot 11
- xxxii Joris Van Parys, Op. cit., p. 143.
- xxxiii Roger Avermaete, *L'Aventure de "Lumière"*, 1969, p. 132.
- xxxiv Joris Van Parys, Op. cit., p. 145.
- xxxv Roger Avermaete, Op. cit., p. 145-158.
- xxxvi Joris Van Parys, Op. cit., pp. 179-180.
- xxxvii In 1923 verscheen bij *Rieder* de opvolger van *L'Art Libre*, het kunstblad *Europe* met als directie René Arcos, Paul Colin en Romain Rolland.
- xxxviii Brief van Léon Bazalgette aan Felix Timmermans, 19.10.1926.
- xxxix Joris van Parys, *Haar kleine Johannes, Frederik van Eeden, Sophie Monnier en Le petit Jean (Parijs 1921)*, p.53, in ZL. Jaargang 1(2001-2002).

- xl Colette Fontaine, *Bob Claessens. Le temps d'une vie...*, 1977, p.49. Het boek werd ook in Duitsland gecensureerd maar ditmaal vanwege de "obscene" prenten van Rudolf Schlichter.
- xli Colette Fontaine, Op. cit., pp. 59-60.
- xlii Vreemdelingendossier Felix Archief nr 481/184814
- xliii James Ensor, Préface pour le catalogue de l'exposition La Boussole à Anvers in James Ensor mes Écrits, 1974, pp. 122-24.
- xliv Colette Fontaine, Op. cit., p.51.
- xl Jean Lemaitre, *C'est un joli nom, camarade. Jean Fonteyne, avocat de l'internationale communiste*, 2012, pp 95-104.
- xlvi Sven Tuytens & Rudi Van Doorslaer, *Israël Piet Akkerman: van Antwerpse vakbondsleider tot Spanjestrijder*, 2016, 101p.
- xlvi Catalogoog *Tentoonstelling: schilderijen en beeldhouwwerken van Belgische en Buitenlandse beeldende kunstenaars, november 1947*.
- xlvi Colette Fontaine, Op. cit., p. 193.
- xlix Bob Claessens, *Notre parti et le problème de l'Art, Le Drapeau rouge*, 12 nov. 1947 in Virginie Devillez, *La faucille ou le pinceau? Le dilemme des artistes belges face au Réalisme socialiste*, https://www.cairn.info/resume.php?ID_ARTICLE=SR_015_0345&contenu=article#no1
- 1 Virginie Devillez, op.cit.